

Курманова Н. Ч.

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ТЕКСТТЕРИНИН ПРАГМАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Курманова Н. Ч.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРЯДОВЫХ ТЕКСТОВ

N.Ch. Kurmanova

PRAGMATIC FEATURES OF RITUAL TEXTS

УДК: 41: 494,3 - 73

Аталган макалаларда ырым-жырым тексттерине прагматикалык жактан иликтөө жүргүзүлгөн. Прагматика – кептеги тилдик белгилерди, алардын кызматын үйрөтүүчү семиотканын бир бөлүгү. Илимий макалада каргыш, бата берүү, Ноорузга байланыштуу ырым-жырымдын тексттери алынган. Ал тексттердеги тилдик каражаттардын колдонулушу, сөздүн күчү адамга кандай таасир этери тууралуу да жазылган. Каргыштын адам психологиясына тийгизген таасири күчтүү болгондугуна да мисал келтирилген. Прагматика тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлери эске алынган.

Негизги сөздөр: бата берүү, каргыш, кырдаал, лингвистика, прагматика, тил каражаттары, ырым-жырым тексттери.

В настоящей статье проведено прагматическое исследование на обрядовые тексты. Прагматика – часть семиотики, которая обучает языковые признаки и функции речи. В научной статье изучаются тексты проклятий, благословений и тексты, которые относятся к празднику Нооруз. Какие языковые средства были применены в этих текстах, сила слова как воздействует на человека. Примеры как сильно воздействует проклятие на психологию человека. Мнения ученых о прагматике учтены.

Ключевые слова: благословение, проклятие, ситуация, лингвистика, прагматика, лингвистические средства, обрядовые тексты.

In this article conducted a pragmatic study of ritual texts. Pragmatics is a part of semiotics, which teaches language characteristics and functions of speech. In the scientific article examines the texts of curses, blessings and texts that relate to the holiday of Nooruz. What language features were used in these texts, the power of words what is the effect on man. Examples of how much impact a curse on human psychology. The opinions of scholars of pragmatics into account.

Key words: blessing, curse, situation, linguistics, pragmatics, linguistic tools, ritual texts.

Тексттин прагматикасы – тексттик ишмердүүлүктүн субъектиси менен тексттин ортосундагы мамилелерди, иш-аракеттерди билдирүүчү белги катарындагы тексттин аспектилеринин бири, башкача айтканда, адресант менен автордун, адресант менен окурмандардын мамилелерин чагылдырат. Окурмандын коммуникативдүү кызыкчылыгынын жана пикир алышуунун фундаменталдуу принциптерин сактоонун жол-жобосун (учетун) билдирет. Адресант салтка ылайык текстти түзүүнүн принциптерин иликтеп, окурмандын тигил, же бул нерсени эффективдүү түшүнө билүүсүнө мүмкүнүлүк түзөт. Ушуга ылайык, текст локалдуу (жайынча баяндоо)

жана глобалдуу байланыштын белгилерине ээ болууга тийиш.

Тексттин прагматикасы контекстке, кырдаалга ылайыкталып, автор окурмандын коммуникативдик укуктарын тез эле кеңиретип жиберүүсү мүмкүн (интерпретациялоого толук эркиндик бериши, же тексттин жаралышына толук менен катышууга мүмкүндүк бериши ыктымал).

Кырдаал жөнүндө айрым окумуштуулардын пикирлерине көңүл буралы, Г.Г.Силинский кырдаалды сүйлөм аркылуу туюндурулган татаал семантикалык бирдик¹ деп эсептейт.

Тышкы дүйнөдөгү чындык аң-сезим аркылуу кабылданат, кырдаал деген термин психикалык кырдаал менен тыгыз байланышта болорун² Ю.К.Лекомцев белгилейт.

Кээ бир эмгектерде кырдаал сүйлөмдүн экстралингвистикалык референти деп эсептелет, кырдаал конкреттүү маалымдоодо кабарланган реалдуу чындыктын кесиндиси, жеке окуя, факт деп берилет.³

Прагматика – грек тилинен алынып, иш, иш-аракет деген түшүнүктү билдирген, кептеги тилдик белгилерди, алардын кызматын үйрөтүүчү семиотиканын бир бөлүгү. Айтуучунун ой-пикирине, көз карашына ылайык мамилесин, маселелердин комплексин карай турган субъект менен сүйлөөчүнүн, адресаттын өз ара аракеттеринин, кеп куруу тактикасынын, речтик жүрүм-турум типтеринин байланышын, карым-катыштык эрежелерин изилдей турган тексттин багыты – прагматика деп аталат.

Лингвистикалык прагматика тагыраак айтканда, так контурларга ээ болбогон тармак болуп эсептелет жана речтик актылардын теориясын, тилдик маалыматтардын түзүлүшүн, билимдердин, таанып-билүүнүн концептуалдуу жолдорун уюштуруп, адабий көркөм чыгармаларды, байланыштуу речтерди иликтөөгө кеңири жол ачат⁴.

¹ Силинский Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов. “Проблемы структурной лингвистики” Москва, 1973, 373-б.

² Лекомцев Ю.К. Психическая ситуация, предложение и семантический признак. Труды по знаковым системам. VI Тарту, 1973, 446-бет.

³ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл М., 1976., 13-бет.

⁴ Благова Г.Ф. Бабур-наме: Язык, прагматика текста, стиль. К истории чагатайского литературного языка. М., Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1994, 6-бет.

Речтин субъектиси (тексттин автору) төмөнкүлөрдү ишке ашырат, аныктайт:

1. Билдирүүнүн максаттары жана милдеттери, информация берүү, эркин билдирүү.

2. Речтик жүрүм-турумдун тиби (тип речевого поведения)

3. Билдирүүчү нерселерге карата мамиле, ага баа берүү.

4. Билдирүү тексттерин түзүүдөгү өзгөчөлүктөр.

Ал эми речтин адресаты (тексттин окурманы, угарманы) төмөнкүлөрдү ишке ашырат.

1. Текстти интерпретациялайт, кыйыр жана ички жашыруун маанилерин кошо интерпретациялайт.

2. Иш-аракеттерге интеллектуалдык, эмоционалдык, эстетикалык жактан баа берүү менен түшүнө билет.

Прагматикалык анализ жүргүзүү автор менен окурмандын өз ара иш аракеттик байланышын ачып берет, тексттеги информациялардын урунттуу учурларын, чектерин ажыратат, информацияларды окурманга жеткирет, багыттайт.

Тексттик прагматика автордук тексттин чектери, интенциясы жөнүндөгү информация.

Текст түзүүнүн факторлору болгон адресант жана адресат, алардын бири-бирине көз карашынын, мамилелеринин мүнөзүн чагылдырууда колдонулган тил каражаттарын ар тараптан иликтөө тексттин прагматикасы деген аталышка ээ болорун⁵ Г.В. Степанов белгилейт.

Тил каражаттарынын прагматикасы жана эмоционалдык тоналдуулуктун көп түрдүүлүгү чыгарманын бүтүндүгүн түзө турган каражаттар болуп саналат.

Текстти «текст – иш-аракетте» катарында түшүнүү биринчи иретте, аны функционалдык аспектиде кароодо, ал эми тексттин коммуникативдик процеске карай багытталуусу тексттин прагматикасына көңүлдү топтоого алып келет.

Текст коммуникативдик, функционалдык бүтүндүк катары кептин бирдиги болуп саналат жана ушул багытта анализге алынуусу баарыдан мурда тексттин прагматикалык аспектиси менен байланышта каралат.

Тексттин прагматикалык аспектиси жөнүндө сөз болгондо анын прагматикалык эффективдүүлүгүн, прагматикалык максат, мүдөөгө жетүүнүн деңгээлин аныктоо негизги маселе катары коюлат.

Прагматикалык маселелер боюнча айрым алгылыктуу пикирлерди көрсөтө кетсек жөндүү.

Адабий коммуникацияга мүнөздүү болгон прагматикалык параметрлерге адресат менен түздөн түз байланышта болгон текстке эстетикалык таасир берүү жагдайы да таандык экендигин белгилей келип, речтик актынын прагматикалык мааниси ал чагыл-

дырган социалдык кырдаалга да ийкемдүү көз каранды экендигин⁶ Н.Д. Арутюнова белгилейт.

Кандай текст болсо да анын кептик коммуникативдик когнитивдик, функционалдык бүтүндүк катары негизги милдети – маалымат берүү, маалымат алмашуу, баарлашуу, текст жөнгө салуу жана ал аркылуу кабыл алуучуга (адресат) таасир этип, анын реакциясын жаратуу.

Ырым-жырым тексттеринде, анын ичинде бадик ырларында айтуучу менен угуучунун (дарымчы менен жабырлануучунун) ортосунда кандайдыр бир информацияны туюндуруу зарылчылыгынан тексттин өзү жаралып, алардын көп кырдуу табияты калыптандырылып берилген.

Тарыхый-эволюциялык планда алып караганда адамдар ырым-жырымдардын түрдүү жолдорун, түрлөрүн ойлоп табышып, бул багытта белгилүү бир иш-аракеттерди жасашкан. Ырым-жырым тексттеринде берилген ой-пикир, тилдик каражаттардан башка белгилер: ымдоо, жаңсоо, баш ийкөө, мимика сыяктуу вербалдык эмес сүйлөшүүлөр да коштоп тарыхый жактан эң алгач пайда болгондугун тастыктап турат.

Вербалдык эмес сүйлөшүүлөр менен вербалдык сүйлөшүүлөр пикир алышуунун табияты боюнча өтө татаал кубулуш экендигинен кабар берип, бул эки жол бири-бирин шарттап турган ар биринин өзүнө тиешелүү артыкчылыгы, кайталангыс, уникалдуу мүмкүнчүлүктөрү бар экендигин, алардын гармониялуу карым-катнашында гана биздин сүйлөшүүбүз толук кандуу мүнөзгө ээ болорун билдирип турат.

Ырым-жырым тексттеринин мазмунун жабырлануучунун, маалымат алуучунун түшүнүүсү биринчиден, тексттин тутумундагы ар бир саптын мазмун маанисинин эмне жөнүндө экендигин билүүсүнө жараша болот. Экинчиден, ошол айтымдар аркылуу берилип жаткан семантика-информативдик мазмундун предмети, денотат-референти жөнүндө компонентүүлүгү катары туюндуруу менен тилдин коммуникативдик жана интеллектуалдык когнитивдик аспектиде аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Эгер коммуникаттар мейли маани берүүчү адресант болсун, мейли маалымат алуучу адресат болсун, тексттик семантика-информативдик мазмун аркылуу берилип жаткан нерсе, предмет, кубулуш, окуя жөнүндө тиешелүү зарыл түшүнүккө, билимге ээ болбосо, ал текстти толук түшүнө албайт.

Адресат менен адресанттын ортосунда төмөндөгүдөй факторлор эске алынуу менен иликтөө жүргүзүлөт: пикир алышуунун максатына, кызыкчылыгына, адресаттын ал-ахвалына, ортодогу мамилеге, сүйлөшүүнүн кабыл алынышына, таасирине, жүрүшүнө, динамикасына, жыйынтыктарына, шарт, кырдаалына, мезгилине, түпкү маңызына, ордуна ж.б.

⁵ Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. М., 1988, 106-124-беттер.

⁶ Арутюнова Н.Д. Фактор адресата. ИАН СССР Серия литературы и языка, т. 40 № 4, 1981, 357-б.

Бул жагдайлар ырым-жырым тексттеринин логика-коммуникативдик табиятын, анын семантика-структуралык өзгөчөлүгүн аныктайт⁷.

Эгерде маалымат берүүчү өз оюн так, ачык бере албаса, оюн синтактика-грамматикалык структурада так материалдаштыра албаса, тексттин түшүнүктүүлүгүнүн төмөндөрүндө шек жок.

Тексттин вербалдык коммуникациясынын негизги бирдиги катары маңыз-маанисин, касиет, табиятын толук, терең аныктоону көздөсөк, анда сөз-сүз түрдө биз прагматикалык конкреттүү талап, мүдөө максат менен байланышкан реалдуу коммуникативдик кырдаалга тексттин куралышын, жаралышын, түзүлүшүн жана анын адресатка жетишин түшүнүктүү болушун, реакциясын аныктаган факторлорду (экстралингвистикалык) көз жаздымда калтырууга болбойт.

Ырым-жырым ырлары байыркы элдин дүйнө таанымын, көз карашын, тажрыйбасын чагылдарган фольклордук чыгарма катары сыпатталып, кубулуштарды, окуяларды категоризациялайт, жалпылайт.

Дүйнөнү таанып-билүүнүн натыйжасы айрым сөздөр эмес, концепттер⁸ (түшүнүктөр) деген ой алгылыктуу.

Концепт – адам баласынын тажрыйбасын, билимин чагылдыра турган, биздин аң-сезимибиздеги менталдык жана психикалык ресурстарды билдирүүгө кызмат кылуучу бирдик.

Концепт көп кырдуу, андан рационалдык, эмоционалдык, абстракциялык, конкреттүүлүк, универсалдуулук, этникалык, жалпы элдик жана инсандык белгилерди көрүүгө болот⁹.

Алар дүйнөнү концепттештирип, баалап гана тим болбостон, ушул тажрыйбаны эс-гутумга сактайт, таркатат, муундан муунга, жерден жерге өткөзүп берип турган. Кайсы бир ырым-жырым тексттеринин мазмунунда кереметтүү маанилер берилет, бул маани сырдуу келип, реалдуу окуялардан кереметтүү натыйжаны күтүүнү талап кылат (түш көрүү, жоруу, каргыштар, баталар ж.б.). Бул өңдүү көрүнүштөргө магиялык прогноздоочу функция таандык.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча магиялык сөздөр сырткы дүйнөгө таасир этип, кандайдыр натыйжа берет деп ишенишкен. Маселен, ай жаңырганда аны карап: “айдан аман кыл, жылдан эсен кыл” деп бата кылышкан. Ар бир оорунун ээси бар, аны сөздүн күчү менен таасир этип жеңүүгө болот деп ойлошкон. Бакшынын көрүмү, думананын жин чыгарганы ушул өңдүү түшүнүккө байланышкан.

⁷ Мапаева Н. «Кыскача кабар түрүндөгү тексттерде сүйлөшүүнүн мониторингинин орду. //Тил адабият жана искусство маселелери Бишкек, 2010». 1, 2 22-б.

⁸ Касевич В.Б. О когнитивной лингвистике (Общее языкознание и теория графики. Материалы чтений, посвященных 90 летию со дня рождения С.Д.Канцельсона СПб. Наука, 1999 –ж 14-21-беттер)

⁹ Дарбанов Б.Е. Модели понимания текста. Ментальные модели.//Тил, адабият жана искусство маселелери, Бишкек, 2013-ж. 133-134-беттер.

Адам жин оору менен ооруса, бакшыны чакырып, “жин тийди”, “шамал тийди” деп көрүм көргөзүшкөн.

Каргыш – адамдын күнүмдүк жашоо процессинде турмуштук бир кырдаалдан (жек көрүү, өч алуу, ич күйүү, ардануу сыяктуу психологиялык абалдар) улам чыккан адам эмоциясынын курчушун көргөзөт.

Каргыш маанисиндеги тексттерде сөз күчүнө ишенүүчү, сөз аркылуу ички каалоону аткарууну аныктай турган маанилик компоненттер катышат.

Коргоо иретинде айтылган сөздөр, сөз айкаштары салттык айтымдардагы образдык формулаларды шарттуу түрдө трансформациялап колдонууну талап кылат. Ушундан улам каргыш тексттерине да мүнөздүү болгон буйрук ыңгайдагы этиштер пайдаланылат.¹⁰

Каргыштын келип чыгышына экстралингвистикалык сырткы факторлор, кандайдыр бир окуялар себеп болот. Каргыштарда айтылган сөздөр магиялык күчкө ээ. Маселен, “Кожожаш” эпосундагы каргыш өтө кеңири мааниде туюндурулуп, биринчиден жеке адамдын тагдырына байланыштуу болсо, экинчиден бүтүндөй бир уруунун башына түшкөн каатчылык баяндалат. Сур Эчкинин Кожожашка айткан каргышы курч мааниде күчөтүлүп уланат

Каалап алган Зулайка,
Кайгырып боздоп ыйласын.
Ар бир кылган ишине,
Эч бир даба кылбасын.

Каргышка калган Кожожаштын образы, трагедиялуу тагдыры, өз тукумун сактап калуу үчүн болгон Сур Эчкинин күрөшү курч сахнада чагылып, негизги окуя дал ушул каргыш сөздөрдүн маанисинин терендиги сөздүн күчү магиялык күч тотемдик ишенимдердин алкагында өөрчүгөн.

Сур эчкинин (адресаттын) сөздөрү Кожожашка (адресантка) өз таасирин тийгизген.

Бүгүнкү күндө да аз санда каргыш сөздөрү адамдар нааразы болгондо коомдук процесстин өсүү талабына ылайык жашап келет:

Жаштайында жайрап кал!
Менин кемелиме келбей кал,
Бүрдөп өспөй куурап кал,
Узунундан өспөй туурандан өс.
Эңкейип жерге жетпей кал,
Ыргыткан таштай бол,
Мүлжүгөн баштай бол!

Айтуучу тарабынан тандалган саптар түрдүү эмоциялык мамилелерди өз ичине камтыйт: өзүнө тартуу-түртүү, ынануу-ынанбоо, каалоо-каалабоо. Эмоциялык мамилелердин мүнөзү өтө татаал болушу мүмкүн.¹¹

¹⁰ Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис М., Наука 1986-ж. 125-бет.

¹¹ Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис М., Наука 1986-ж. 121-бет.

Саптарда каргыш айтуунун жеткен чегин, жогорку деңгээлин көрүүгө болот. Текст кандайдыр бир даражада жаман иштерден оолак болууну туюндуруп, каймана кыйытып турат. Айтылган сөздүн атылган окко тете күч-кубаты бар экени, кайра кайтпас таасири болору сезилип турат. Сөз кудурети капысынан ооздон чыккан кеп өз турушу менен угармандарга бекемдик, такыбалык саптарды пайда кылган.

Бул каргыш ырындагы көркөмдүк көрсөткүчү катары айтуучунун сөзүндөгү тыбыштык-морфологиялык параллелдүүлүктүн жана жалпылоочу маани берүүчү сөздөрдүн болушун атоого болот. Мындагы бүрдөп-куурап, узунундан-туурандан сөздөрү антонимдик катышта болуп, семантика-информациялык мааниге төп келип, синтактика-грамматикалык структурада так материалдашып турат. Мында магиялык маңыз, кереметтүү күч бар, ал угуучунун аңсезимине катуу таасир тийгизет.

Тексттин прагматикасы анын семантика-информативдик мазмуну, айтуучулук же автордук интенция, текстти түзүүнүн мотиви, максат-мүдөөсү менен гана байланышып тили болбостон, угуучуга, кабыл алуучуга таасир этүү, анын реакциясын жаратуу автордун, айтуучунун интеллектуалдык мүмкүнчүлүгү, коммуникациялык сферасы менен да байланышкан. Анткени, тексттин темасын, семантикасын, фабуласын, композициясын, архитекtonикасын, структурасын, анда колдонулуучу тилдик каражат – биодиктерди автор, же айтуучу тандайт. Мында айтуучунун жана текстти кабыл алуучу адресаттын жеке көз карашы, тажрыйбасы, билим деңгээли, тилге карата мамилеси белгилүү өлчөмдө мааниге ээ болот. Качан гана кабыл алуучу текстти түшүнүп, текст ага таасир этип, анын жан дүйнөсүндө кандайдыр бир “өзгөрүүлөр” пайда болуп, анын реакциясын жаратканда гана коммуникативдик ишмердүүлүк өз мүдөөсүнө, максатына толук формада жеткен болот.

Демек, кандай гана текстти албайлы, анын эң негизги максаты – прагматикалык талап мүдөөнү канааттандыруу, коммуникация процессин тейлеп, баарлашууну ишке ашыруу аркылуу коммуниканттардын жан-дүйнөсүн “кыймылга келтирип, ойготуу” реакциясын жаратуу, пайда кылуу.

Бата берүү ырларынын тексттери да турмуштук түрдүү жагдайларда ар кандай адамдарга берилет. Бата берүүчү адам (адресат) көбүнчө улгайган карыя, же байбиче болот. Алардын максат-мүдөөсү – адресатты бактылуу кылуу, узак өмүр каалоо, бакыбат турмушка жеткирүү, тукумун көбөйтүү ж.б.

Бак карысын,
Кыдыр даарысын
Жергең көбөйсүн
Өмүрүң жайык болсун
Кудайым мал берсин
Баш берсин
Узун өмүр жаш берсин

Бата берүүнүн түрдүү варианттары бар. Кишиге берилген батанын мазмуну төмөндөгүчө.

Алтындан бешик ыргап өт,
Алганың менен жыргап өт,
Ай тийгендей жыргап өт,
Күмүштөн бешик ыргап өт.
Күйөөң менен тең карып,
Күн тийгендей жыргап өт,
Алдыңды бала бассын,
Артыңды мал бассын.
Ак жоолугуң башыңдан ообосун,
Алганың менен тең кары,
Баш алган буудайдай ыргалгыла,
Кошулган талдай чырмалгыла.
Ырысыңарга эр бала сүйгүлө,
Суктанарга кыз бала сүйгүлө,
Кайгыланбай каткырып,
Кол кармашып жүргүлө.

Бата берүү ырларынын тексттериндеги келтирилген варианттардын ортосунда жалпы маани жатат. Ал маани текст багытталган адамдарга жакшылык, токчулук, ынтымак, байлык, жыргал турмуш каалоо тилектерди билдирип, синтактика-грамматикалык жактан унутулган сөз каражаттары аркылуу берилген.

Бул – инварианттык жалпы маани. Ар бир варианттан адресат менен адресанттын тагдыры, позициялары даана көрүнүп турат. Кыргыз фольклорунун бата берүү ырларынын формалары, формулалары, поэтикалык стили, тили калыптанып, ар кандай ишенимдер, каалоо-тилектер, ырым-жырым жөрөлгөлөрү менен тыгыз байланышта магиялык күчкө ээ болуу аркылуу байкалып жатат. Батанын маанисинин күчтүүлүгү айрыкча буйрук этиш формасындагы сөздөрдө күчтүү сезилүүдө. (М: карасын, жолдосун, оңдосун, кетпесин, ыргап өт, жыргап өт) Поэтикалык кайталоолордогу сакта, өт, өссүн, берсин сыяктуу лексемалар батанын бардык варианттарында кеңири колдонулган калыптанган формулалардан.

Келинге берген батанын мазмунундагы “ыргалгыла, чырмалгыла, сүйгүлө, түргүлө сыяктуу сөздөр өзүнчө оригиналдуулукка ээ болуп, ага бакыт-таалай каалоодон, чын жүрөктөн, ак дилден айтылган кеп катары айтылууда. Бардык варианттар да биринчи планга адресант коюлуп жатат, анткени ал бата берүү үчүн берилген тексттин субъектиси. Бата тексттеринде субъекттин объект үчүн аябагандыгы ачык сезилет да, тексттин мазмуну аркылуу адресанттын жашы, кулк-мүнөзү, ниет-тилеги жынысы (көбүнчө аялдар) жөнүндө маалымат берилет.

Батанын тексттеринде адресат тууралуу да маалымат чагылдырылган. Алардын айрымдары жаш балдарга, бөбөктөргө карата айтылып жатса, экинчи бир текстте жаңы үйлөнүшкөн жубайларга, келиндерге карата айтылып, алардын жашы, социалдык абалдары көз алдыга тартылат. Көп тексттерде адресанттын жынысы чагылдырылбаган.

Жыныстын өзгөчөлүгү адресант үчүн гана чектелип, бул фразаларды көбүнчө улгайган, ак пейилдүү нарктуу апалар айтып жатканы сезилет.

Демек, тексттин прагматикалык аспектинин негизги компоненттеринин бири – адресант менен

адресаттардын өз ара контакттуу, түздөн түз карым-катышы, тексттин таасири (перлокуция) ошого ылайык алардын аракет кыймылы (иллокуция) раекциясы.

Ырым-жырым тексттери үчүн когнитивдик информацияга караганда прагматикалык информация зарыл.

Жогоруда тексттеги мал, бала, бак, баш сыяктуу концепттерди ажырагыс биримдиги күндөлүк тажрыйбаны чагылдырган түшүнүктөр аркылуу берилген. Бата берилүүчү негизги фактор – жүйөлөрдүн негизгилерин тандоо, бактылуу, бакубат жашоонун жолдорун белгилөө болуп жатат. Бул батанын когнитивдик моделинде когнитивдик-прагматикалык алкакча түзүлдү.

Анда бир жагынан жагдай адресат адресантка болгон алака (прагматика) экинчи жагынан жагдайга байланыштуу аткарылуучу аракеттин схемасы тизмеги (когниция) берилүүдө.

Бул батанын прагматикасын адресант – адресат жана алар кабыл алган кырдаал түзөт.

1. Кыз турмушка чыгып, келин болуу. Ага бактаалайлуу болуу үчүн бата берилди. Келин ыраазычылыгын билдирди.

2. Уул үйлөндү, ага карата да бата берилди, бала ынанды.

Ушул сыяктуу жагдайлар, сүйлөөчү, угуучулар тексттин прагматикасын түзүп турат. Бул батада тажрыйба, билим чагылдырылып, өтмүшкө негизделип, келечекке багытталууда.

Ырым-жырым тексттериндеги адресат менен адресанттардын ортосундагы байланыштарды төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот.

Адресат менен адресанттын ортосундагы түздөн түз байланыш (экөөнүн ортосундагы алаканы, мамилени моделдештирүүчү саптар):

1. Көнүмүштүк-көрүнүш эместиги

2. Аткарыларлык-аткарылбастык

3. Кайтарымдуулук-кайтарымсыздык

Адресат менен адресанттын ортосундагы өз ара көз карандылыкты моделдештирүүчү саптар:

1. Биргелик-өзүнчөлүк

2. Көз карандысыз-көз карандылык

3. Бирдейлик-ар түрдүүлүк

Адресат менен адресанттын адамдык сапаттарынын моделдештирүүчү саптар.

Сапаттык артыкчылык-артыкчылыгы жок (жашы. Адамгерчилиги, чоочун-тууган, жакшы-жаман, билимдүү-билимсиз).

Сан боюнча артыкчылык-артыкчылыгы жок (көп, аз, бирөө, экөө, үчөө ж.б.).

Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр ырым-жырым тексттеринде акыл-ойду уюштуруучу милдет аткарып, адамдардын эс-тутумундагы ырым-жырымдык “кампада” орчундуу орун ээлегендигин айкындап турат.

Тексттин синтактика-прагматикалык структурасынын тигил же бул формада, ыкмада берилиши текстти аңдап кабылдоонун, түшүнө алуунун деңгээлине белгилүү өлчөмдө таасир этет.

Ал эми текстти аңдап кабылдоонун, түшүнө алуунун субъективдүү фактору – текст багытталган,

текст сунушталган адресаттын субъективдүү жеке мүмкүнчүлүгү жана прагматикалык өзгөчөлүктөрү менен байланышып, алар аркылуу шартталгандыгында. Ошондуктан бир эле тексттин семантика-информативдик мазмунун ар кимдин ар башка кабылдап, түрдүүчө түшүнүп да, түшүндүрүп да жүргөндүгү буга далил.

Демек, текстти түшүнүү ар кандай планда, ар кандай деңгээлде, текстти так, туура түшүнүү (үстүнөн чала түшүнүү, толук түшүнүү) деген сымал аныктамалар аркылуу мүнөздөлөт.

Текстти аңдап кабылдоо жана түшүнүүнүн деңгээлдерин аныктоо боюнча төмөнкү текстти талдап көрөлү. Жыл тогошуп жер жарылып, көк чыгып, тербел жаңырган маалда улуу Нооруз майрамын тосушкан. Короо жай, үй тазаланып, шам жагылып, кудай талаага жалынып, жети даам кошуп, таң атканча сүмөлөк кайнатышып, арча түтөтүшүп, төмөнкү ыр тексттерин пайдаланышкан.

Келди Нооруз,
 Болду аалам ала сал,
 Күндүн нуру төгүлүп,
 Кылды жерди гүлдүү шаң.
 Өлбөгөн кулга болду жаз,
 Коом десен,
 Мына майдан,
 Жаркыраган сулуу жаз.
 Келди Нооруз!
 Жер жашарды карасаң,
 Доола байдан,
 Толуп атат аласаң.
 Келди Нооруз,
 Биздер күткөн мурунтан,
 Жер энебиз нан берет,
 Жан алыңча урунсаң,
 Тилек кылгын,
 Мээр төгөт сыйынсаң,
 Алас-алас-алас,
 Ар балээден калас.
 Айдан аман, жылдан эсен,
 Жакшылыкты теңирим берсин,
 Жарык күндү кеңири берсин,
 Орообуз данга толсун,
 Оозубуз нанга толсун!

Ырым-жырым тексттеринин өзгөчөлүгү белгилүү бир адресатка же адамдардын тобуна тиешелүү болгонунда. Алардын ар бири информацияны өзүнүн жөндөмүнө, кызыгуусуна, дүйнө таанымына жараша кабыл алат.

“Күндүн нуру төгүлсүн”, “кылды жерди гүлдүү шаң”, “жаркыраган сулуу жаз”, “келди Нооруз”, “жер жашарды карасаң” сыяктуу синтаксемалар ой жүгүртүүнүн татаал формасын демонстрациялары жана текстте фактуалдуу информация менен концептуалдуу информация айкалышты¹².

¹² Мапаева Н. Кыскача кабар түрүндөгү тексттерде сүйлөшүүнүн мониторингинин ролу// Тил, адабият жана искусство маселелери “ 1,2. Бишкек, 2010-ж. 23-б.

Ырым-жырым тексттериндеги концепттер мазмундагы биримдикти, образдуулукту, салыштырмалуулукту билдирип, текст түзүүчүлүк, текст уюштуруучулук касиетке ээ.

Ар бир текстте ой башаты, “ой түйүлдүгү” болгон концепттер жашайт. Концепттер ой туюмдун эң кичине бирдиктери.

Ырым-жырым тексттери өзүн тиешелүү боектуулугу, колдонулуу чөйрөсүнүн алкагы, байыркылуулугу, ар бир текстти өзүнчө басым, ыргак менен айтуу прагматикасы жагынан айырмаланып турат.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл М., 1976. 13-бет.
2. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата. ИАН СССР Серия литературы и языка, т. 40 № 4 1981. 357-б.
3. Благова Г.Ф. Бабур-наме: Язык, прагматика текста, стиль. К истории чагатайского литературного языка. М., Издат. Фирма «Восточная литература» РАН, 1994, 6-бет.
4. Дарбанов Б.Е. Модели понимания текста. Ментальные модели. //Гил, адабият жана искусство маселелери, Бишкек, 2013. 133-134-беттер
5. Касевич В.Б. О когнитивной лингвистике (Общее языкознание и теория графики. Материалы чтений, посвященных 90 летию со дня рождения С.Д.Канцельсона СПб. Наука, 1999. 14-21-беттер)
6. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис М., Наука 1986-ж. 125-бет
7. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис М., Наука 1986. 121-бет
8. Лекомцев Ю.К. Психическая ситуация, предложение и семантический признак // Труды по знаковым системам. VI Тарту, 1973-ж, 446-бет
9. Мапаева Н. “Кыскача кабар түрүндөгү тексттерде сүйлөшүүнүн мониторингинин орду //Гил адабият жана искусство маселелери, Бишкек, 2010-ж. 1, 2 22-б.
10. Силинский Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики Москва, 1973, 373-б.
11. Степанов Г.В. Язык. Литература, Поэтика. М., 1988, 106-124-беттер.

Рецензент: д.филол.н., профессор Токтоналиев К.